

УДК 355.018:725.945]:172.4(477+470+571)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2023.03.043>

ТАРАН ОЛЕНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0548-0678>

TARAN OLENA

a Ph.D. in History, a senior research fellow of the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0548-0678>

Бібліографічний опис:

Таран, О. (2023) Культурно-символічний аспект поминально-поховальних локусів (у реаліях російсько-української війни). *Народна творчість та етнологія*, 3 (399), 43–49.

Taran, O. (2023) A Cultural and Symbolic Aspect of Memorial and Burial Loci (In the Realities of the Russian-Ukrainian War). *Folk Art and Ethnology*, 3 (399), 43–49.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

КУЛЬТУРНО-СИМВОЛІЧНИЙ АСПЕКТ ПОМИНАЛЬНО-ПОХОВАЛЬНИХ ЛОКУСІВ (у реаліях російсько-української війни)

Анотація / Abstract

Події російсько-української війни, особливо останні півтора роки її активної фази, показують, наскільки смерть і вмирання сильно закріплені в просторі та місці. Здатність просторів і місць, пов'язаних зі смертю (кладовища) та вмиранням (місця гибелі – спонтанні меморіали), пробуджувати найглибші спогади та викликати інтенсивність емоцій є свідченням сили місця та нагадуванням про те, що сила символічного простору – в емоції, а не функції. Одним з виражень колективної жалоби є меморіальні місця, вибір яких має глибоке символічне значення. Через ретельний антропологічний аналіз місць поховань та місць пам'яті можна зрозуміти інтенсивні емоційні переживання, пов'язані зі смертю, включаючи жалобу, тяжку втрату та спогади. Поховально-поминальні практики опосередковуються кількома просторами – тілом (тілесним), місцем смерті/загибелі, моргом, кладовищем, крематорієм, меморіалом пам'яті, віртуальним простором кіберсвіту – мережевими мартирологами. Конфлікт, що виникає внаслідок постійного перформансу та запису пам'яті в публічному просторі, відображається в дебатах про вираження та маркери приватного горя в громадських місцях і пов'язаних суперечках щодо того, що є «сакральним» місцем. Трагедії, пов'язані із загибеллю цивільного населення під час обстрілів, є частиною того, що стає новими ритуальними формами та меморатами, вбудовуючи постійну пам'ять про загиблих у матеріальний ландшафт життєвого простору. Традиція облаштування меморіалів під час російсько-української війни створює «реєстр священної історії» – сукупність спільного історичного досвіду та поглядів, які визначають і об'єднують спільноту. Процеси меморіалізації після трагічної

смерті, які дедалі частіше відбуваються публічно, стають медіалізованими і використовуються державним ресурсом як політичний важіль. Природа меморіального ландшафту породжує певний стиль комунікації, під час якого у просторовий діалог залучається все суспільство.

Ключові слова: російсько-українська війна, смерть, меморіальний простір, ритуал, жалоба.

The events of the russian-Ukrainian war, especially the last year and a half of its active phase, show how death and dying strongly fixed in space and place. The ability of spaces and places associated with death (cemeteries) and dying (places of death – spontaneous memorials) to evoke the deepest memories and intense emotions are a testament to the power of place and a reminder that the power of symbolic space is in emotion, not function. One of the expressions of collective grieving is memorial sites, whose choice has a deep symbolic meaning. Through careful anthropological analysis of burial sites and memorial sites, the intense emotional experiences associated with death, including grief, bereavement, and reminiscence, can be understood. Funeral and memorial practices are mediated by several spaces – the body (corporeal), the place of death/dying, the morgue, the cemetery, the crematorium, the memorial of memory, the virtual space of the cyber world – the networked martyrologists. The conflict arising from the ongoing performance and recording of memory in public space is reflected in debates about expressions and markers of private grief in public spaces and related disputes about what constitutes a <sacred> place. The tragedies of civilian deaths during shelling are part of what are becoming new ritual forms and memorials, constructing a permanent memory of the dead in the material landscape of lived space. The tradition of designing memorials during the russian-Ukrainian war creates a «register of sacred history» – a set of shared historical experiences and views that define and unite the community. Processes of memorialization after a tragic death, which are increasingly taking place in public, are becoming medialized and are used by the state as a political tool. The nature of the memorial landscape creates a specific style of communication, in which the entire society is engaged in spatial dialogue.

Keywords: russian-Ukrainian war, death, memorial space, ritual, mourning.

Фундаментальні цінності суспільства розкриваються через смерть і пам'ять про неї. Місця смерті й поховань мають культурне та символічне значення для живих, репрезентуючи мікрокосмос суспільства, у якому вони створені. Розуміння смерті та вмирання, а особливо пов'язаних із ними практик, ритуалів і просторів, таким чином пропонує зрозуміти життєві ціннісні орієнтири суспільства. Події російсько-української війни, зокрема за останні півтора роки її активної фази, показують, наскільки смерть і вмирання сильно закріплені в просторі та місці. Здатність просторів і місць, пов'язаних зі смертю (кладовища) та вмиранням (місця гибелі – спонтанні меморіали), пробуджувати найглибші спогади та викликати інтенсивність емоцій є свідченням сили місця та нагадуванням про те, що сила символічного простору – в емоції, а не функції.

Це просторове значення виражається, наприклад, через створення меморіальних місць, вибір яких має глибокий символічний сенс.

У сучасному танатологічному дискурсі смерть часто описують просторовими по-

няттями: «остання подорож», «перехід на той бік», «відхід у краще місце»; але переживання горя та жалоби зазвичай представлені в часових термінах: «час лікує», «дайте йому час». Утім, горе й жалоба переживаються і осмислюються як у просторі, так і в часі. Британська дослідниця Евріл Меддрелл, яка модерує один з таких дискурсів, наголошує: «Скорбота за своєю суттю є як просторовим, так і часовим явищем, яке відчувається й виражається в/через тілесні та психологічні простори, віртуальні спільноти та фізичні місця вшанування пам'яті» [10, р. 123]. Таким чином, смерть водночас є і надзвичайно приватним та особистим досвідом, і колективним та публічним. Увагу до значення й особливостей простору можна простежити в дослідженнях кладовища як соціального простору [6], крематорію як ритуального простору [7]. В українській історіографії ці теми в антропологічному контексті лише розробляються, натомість існують мистецтвознавчі путівники, розраховані на туристичну сферу. На часі мають бути дослідження стосовно нових поглядів на простір/міс-

це через дослідження смерті, втрати та спогадів; це теми, які ще належить повністю вивчити в рамках антропологічних досліджень, але які чітко стосуються ідентичності, пам'яті, сакрального місця та географії емоцій і афектів. З українських етнологів ці напрями досліджують С. Кухаренко [3], Л. Боса [1] та ін. Відповідно, у контексті антропологічних студій необхідно аналізувати простір і місце, включаючи матеріальні, репрезентативні та лімінальні простори емоцій і афектів. Радикальні соціальні зміни в українському суспільстві за останні дев'ять років вплинули на різні ідеї та визначення простору.

Існує очевидне значення цвинтаря, місця загибелі чи військового меморіалу як простору, що створює власну емоційну географію для загиблих. Також існують інші типи простору, які стосуються нашого розуміння смерті та жалоби: існує тіло як простір, тісна жива і вмираюча людина. Є внутрішній простір будинку як місце вмирання та смерті, а також місце для приватної, індивідуальної та колективної пам'яті, аспекти якої дедалі більше проникають у сфери публічного простору у «спонтанних» або неофіційних меморіалах. Це можуть бути повсякденні мікропростори (кімната чи особисті речі покійного для близьких) або громадські місця, які були центральними для формування або буття особистості померлого, як, наприклад, лавка в пам'ять лікаря-анестезіолога В. Беліловця, встановлена за ініціативи Є. Баценка, завідувача відділення політравми Олександрівської клінічної лікарні, біля одного з корпусів київської лікарні в червні 2022 року з викарбуваною «коронною» фразою покійного, що тепер постійно лунає з вуст колег-лікарів як коменорат та мотиватор: «Покуримо, вип'ємо кави і підємо працювати»; пам'ятні дошки загиблих воїнів у зоні АТО/ООС, а від 24 лютого 2022 року – повномасштабної російсько-української війни. Мета таких пам'ятних місць – повернути приємні спогади та емоційно долучитися до пам'яті про покійного.

Зростаючу значущість «віртуальних» форм коменоративного простору простежимо, зокрема, у збільшенні кількості онлайн-сайтів меморіалів, на яких можна висловлювати скорботу та вшанування. Наприклад, фейсбук-спільнота «Українські меморіали», у презентації якої зазначено, що група «об'єднує пошуківців, істориків, археологів, всіх, хто цікавиться військово-меморіальною роботою та увічненням пам'яті героїв національно-визвольної боротьби та жертв воєн і політичних репресій»; електронний проект «Книга пам'яті полеглих за Україну»; портал «Меморіал: вбиті росією», що публікує поіменні короткі некрологи про громадян України, яких убили російські загарбники: на чорному тлі чорно-біла світлина загиблого з короткою інформацією – ім'я, професія, місце загибелі. Лаконічність дизайну має за мету створити фокус на персоналізації жертви. Мета «Меморіалу...» – збереження національної пам'яті через інтернет-некролог. Фіксацією злочинів російської армії серед цивільних займається блог «Їх УБИЛА росія...». Спортивний комітет України запустив сайт-реквієм «Янголи спорту» [5] на вшанування пам'яті спортсменів, загиблих від рук путінських загарбників. У ньому станом на 26 червня 2023 року – 225 імен.

Окресливши різноманіття типів простору, другим моментом, на якому слід наголосити, є значення цих просторів. Яким би не був тип простору, приватний чи громадський, саме через взаємодію певних просторів або перебування в них залучених осіб змінюється статус просторів, вони перетворюються з простих фізичних точок на місце, наділені сенсом і значенням. Різні місця, біографічно значимі для померлих/загиблих, стають коменоратами для живих.

Локалізація горя та пам'яті стикається з певними проблемами, оскільки тиск на простір для альтернативного використання підриває здатність закріплювати значення на місці: «Раніше, коли йду Хрещатиком, намагаюся не ступати на обриси тіл загиблих [людей, убитих під час Революції Гідності

в лютому 2014 р.], а з часом ці контури стираються, вже майже не видно їх, то іноді забуваю подивитися під ноги і ступаю, а потім з жахом схаменюся, та що ж, вже ступила. Й інші, бачу, теж вже ступають» (Олена, 48 років, Київ). Іншим прикладом цієї проблеми є нетривале існування пам'ятних вагоно-місць в евакуаційному поїзді з Краматорська, пасажери якого загинули 8 квітня 2022 року під час потрапляння в натовп цивільних громадян російської ракети. У деяких містах втрата матеріальної локалізації місця пам'яті призвела до віртуалізації меморіальних місць. Шляхи, якими емоційні стосунки між людьми та місцем змінюються більш фундаментально, заслуговують на подальше вивчення.

Через ретельний антропологічний аналіз місць поховань та місць пам'яті можна зрозуміти інтенсивні емоційні переживання, пов'язані зі смертю, включаючи жалобу, тяжку втрату та спогади. Поховально-поминальні практики опосередковуються кількома просторами – тілом (тілесним), місцем смерті/загибелі, моргом, кладовищем, крематорієм, меморіалом пам'яті, віртуальним простором кіберсвіту – мережевими мартирологами [3]. Це одночасно приватний/особистий досвід, а також громадський/колективний. Смерть водночас є повсякденним – універсальним – явищем і надзвичайною подією в житті постраждалих.

Конфлікт, що виникає внаслідок постійного перформансу та запису пам'яті в публічному просторі, відображається в громадських обговореннях про вираження та маркери приватного горя в громадських місцях і пов'язаних суперечках щодо того, що є «сакральним» місцем. Це, наприклад, вищезгадані інноваційні форми народної меморіалізації у віртуальному просторі, секулярні домашні/родинні святині та спонтанні меморіали. Поширені на Заході «меморіальні лавки» у значенні своєрідного «третього емоційного простору» між домом і кладовищем/крематорієм, який дозволяє публічно висловлювати приватні емоції,

наразі не набули такої популярності в якості вшанування загиблих громадян унаслідок російської збройної агресії в Україні. Принаймні в межах Києва нам відомий лише один випадок із вищезгаданою лавкою в Олександрівській лікарні. Таке створення перформативного, а також вписаного простору/місця пам'яті перетворює повсякденний ландшафт на ландшафт смерті. Власне, ідея «ландшафтів смерті» була викладена Лілі Конг [9, р. 1–10] і використана К. Хартіг та К. Данном [8, р. 5–20] щодо неофіційних меморіалів на місцях ДТП. У цій та подальших наших працях ми використовуємо термін «ландшафт смерті» в якості місць, пов'язаних зі смертю та похованням, якою мірою вони наповнені значеннями й асоціаціями: місце похорону, місця остаточної смерті та пам'яті.

Термін «спонтанні меморіали» в контексті сучасних поминальних практик увів 1992 року американський фольклорист та антрополог Джек Сантіно [11]. Як фольклорист, Дж. Сантіно відстоював перформативний аспект народної меморіалізації. У збірнику наукових праць «Масові меморіали: політика увічнення пам'яті травматичної смерті» під редакцією П. Я. Марґрі та К. Санчес-Карретеро викладено теоретичний погляд на народну меморіалізацію, а також висунуто на перший план питання термінології та розглянуто найпоширеніший термін «спонтанне святилище», оскільки польові дослідження засвідчують, що багато із цих меморіальних форм плануються та доглядаються, і не обов'язково є спонтанними, тому релігійні конотації терміна «святиня» не завжди передають світські значення та символіку меморіалів.

Трагедії, пов'язані із загибеллю цивільного населення під час обстрілів, є частиною того, що стає новими ритуальними формами та просторами, вбудовуючи постійну пам'ять про загиблих у матеріальний ландшафт і культуру громади міста/містечка/селища.

Традиція облаштування меморіалів під час російсько-української війни створює «реєстр священної історії» (за Швар-

цем [12]) – сукупність спільного історичного досвіду та поглядів, які визначають і об'єднують спільноту. Тоді суспільна пам'ять є частиною символічної основи колективного життя й часто лежить в основі почуття ідентичності громади. Питання «Хто ми?» стає питанням того, що ми ділимо та робимо разом як спільнота, і, найчастіше, це спільне використання передбачає локалізацію історії та її репрезентацій у просторі й ландшафті.

Неофіційні «спонтанні» меморіали часто є швидкою та образною реакцією на трагедію, наприклад, включаючи фотографії загиблих, а також квіти, свічки, м'які іграшки тощо, як видно з облаштування «спонтанних» меморіалів у Києві, Дніпрі, Одесі, Вінниці, Кременчуку, Умані, Краматорську, Ржищеві та інших містах, де були численні жертви. Народні меморіали (які зазвичай називають спонтанними) сьогодні є однією з найхарактерніших ознак констатації та закріплення в пам'яті трагедій у місцях масової загибелі цивільних громадян України.

Процеси меморіалізації після трагічної смерті, які дедалі частіше відбуваються публічно, стають медіалізованими, державний ресурс їх використовує як політичний важіль. Таку медійну роль у трансляції світовому співтовариству на цьому етапі російсько-української війни відіграє м. Буча під Києвом. Відвідини Бучі й ушанування жертв російської агресії офіційними представниками західних держав та міжнародних організацій – приклад політичного використання спонтанних (тимчасових) меморіалів, і це стає частиною дипломатичного протоколу. На прикладі Бучі видно, як меморіальне місце пам'яті перетворюється на меморіальний простір.

Спонтанна меморіалізація з конкретною локацією живих квітів, світлин загиблих/убитих, м'яких іграшок, запалених свічок, поминальних страв (хлібів, цукерок, фруктів) має потенціал створювати новий меморіальний простір та нові ритуали для вшанування пам'яті. Прикладом створення такого

простору стала пішохідна частина вул. Інститутської в Києві, названа вулицею Героїв Небесної сотні, коли в центрі столиці утворилося сплановане матеріальне місце жалоби та пам'яті.

Відмінна ознака українських спонтанних меморіалів – наявність державної символіки (прапор, тризуб) чи державної колористики (стебла квітів у букетах, скріплені жовто-блакитними стрічками).

Такі форми вшанування пам'яті суспільством стають частиною загальноприйнятих ритуальних практик, пов'язаних із раптовою смертю. Спонтанні меморіали періоду російсько-української війни виконують подвійну функцію: з одного боку, це місця вираження колективної жалоби, з другого, – артикуляція політичної позиції українського суспільства, спрямованої на його консолідацію.

В останні роки в українському суспільстві спостерігається переосмислення й осучаснення історичних місць пам'яті. Меморіали загиблих членів громади в період Другої світової війни стають місцем вшанування пам'яті загиблих військових та цивільних у російсько-українській війні. Так, у сільських громадах типові пам'ятники радянським воїнам-визволителям чи загиблим односельцям перефарбовують у жовто-блакитні кольори або декорують вінками чи облаштовують клумби з квітами відповідної колористики. В урбанізованому середовищі відбуваються аналогічні процеси. Непоодинокі також випадки трансформації пам'ятного знаку вшанування жертв Другої світової війни та створення спільного простору пам'яті. Наприклад, встановлений активістами київського мікрорайону Микільська Слобідка пам'ятний знак слобідчанам, які загинули унаслідок нічного бомбардування 10 червня 1943 року, став основою створення пам'ятного меморіалу сучасним слобідчанам, загиблим через збройну агресію росії [2, вклейка VIII].

Публічна меморіалізація як жалобна практика стає для українців пріоритетною у вираженні суспільної консолідації. Меморіали переважно неформальні; вони не

регулюються жодною інституцією, кожен учасник може певною мірою привнести в меморіал усе, що вважає доречним; формалізація відсутня. Зміст меморіалу не є фіксованим, оскільки об'єкти й тексти пов'язані з конкретною трагедією. Так, на спонтанному меморіалі біля ресторану «Ріа» у Краматорську, куди влучила російська ракета 27 червня 2023 року, до сімох портретів загиблих співробітників закладу, крім традиційних квітів та пам'ятних свічок, колеги поставили паперові стаканчики з напоями, аби підкреслити професійну належність загиблих та їх цивільний статус.

Спонтанні меморіали охоплюють публічний і приватний простір, стаючи закріпленою емоцією травми. Такі меморіали націлені на безпосередню аудиторію та негайний ефект. Меморіальне місце потребує певного оформлення, оскільки його зазвичай обрамляють стіною, парканом, деревом, ліхтарним стовпом або огорожею. Меморіал має бути побудований у тривимірному вигляді, щоб запропонувати екранований орієнтир для відвідувачів. Важливою просторовою характеристикою спонтанних меморіалів, яка відрізняє їх від інших типів комеморації, є те,

що вони зазвичай розташовані в урбаністичному середовищі. Природа меморіального ландшафту породжує певний стиль комунікації, під час якого у просторовий діалог залучається все суспільство.

Масові меморіали, які з'явилися несподівано та «спонтанно», можуть стати формальнішими, і такі непостійні меморіали починають перетворюватися на щось більш постійне, як-от офіційний пам'ятник (вищезгаданий меморіал жертвам Небесної сотні або меморіальна стіна із секцій у Бучі з викарбуваними прізвищами вбитих і загиблих під час окупації та бойових дій у лютому – квітні 2022 р. цивільних громадян – 501 жертва).

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можемо констатувати, що спонтанні меморіали являють собою форму індивідуалізованої політичної участі та соціальних дій українців. Основним елементом, який об'єднує сучасні масові меморіали в Україні, є їхнє спрямування на подолання травматичного досвіду втрати. Меморіали як місця пам'яті сприяють індивідуальним демонстраціям емоційної, соціальної чи політичної ідентичності в публічному просторі.

Джерела та література

1. Боса Л. Ландшафт як дзеркало спогадів: сучасні меморіальні практики наддніпрянців у контексті постколоніальних студій (за польовими матеріалами). *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 4 (392). С. 17–27. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.017>.
2. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 5. Поховально-поминальні звичаї та обряди / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 464 с.
3. Кухаренко С. Придорожні пам'ятники: сучасний феномен, або тяглість народних традицій. *Народознавчі зошити*. 2010. № 3–4. С. 371–377.
4. Таран О. Громадянські практики вшанування загиблих – нові форми міської комеморації в умовах російсько-української війни. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 1 (397). С. 36–47. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.036>.
5. ЯНГОЛИ СПОРТУ. Реквієм за загиблими українськими спортсменами. URL : <https://yangoly-sportu.teamukraine.com.ua/> (дата звернення 25.06.2023).
6. Francis D., Kellaher L. & Neophytou G. *The Secret Cemetery*. Oxford : Berg, 2005.
7. Grainger G. *Death Redesigned. British Crematoria. History, Architecture and Landscape*. London : Spire Books, 2006.
8. Hartig K. V. & Dunn K. M. *Roadside memorials: interpreting new deathscapes in Newcastle, New South Wales. Australian Geographical Studies*. 1998. Vol. 36 (1). P. 5–20. DOI : <https://doi.org/10.1111/1467-8470.00036>.

Лавка в пам'ять лікаря-анестезіолога В. Беліловця. м. Київ. 2023 р. Світлина Г. Головка

Фрагмент меморіалу загиблим киянам у Другій світовій війні з вінками в кольорах державної символіки. м. Київ. 2023 р. Світлина Д. Тищенко

а

б

в

Позначення пам'ятних місць на честь загиблих 8 квітня 2022 р. пасажирів. Світлина з мережі Інтернет

9. Kong L. Cemeteries and columbaria, memorials and mausoleums: narrative and interpretation in the study of deathscapes in geography. *Australian Geographical Studies*. March 1999. Vol. 37 (1). P. 1–10. DOI : <https://doi.org/10.1111/1467-8470.00061>.
10. Maddrell A. Memory, mourning and landscape in the Scottish mountains: discourses of wilderness, gender and entitlement in online debates on mountainside memorials. *Memory, Mourning, Landscape*, edited by E. Anderson, A. Maddrell, K. McLoughlin and A. Vincent. Amsterdam : Rodopi, 2010. P. 123–145. DOI : https://doi.org/10.1163/9789042030879_008.
11. Santino J. (editor). *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*. New York : Palgrave Macmillan, 2006. DOI : <https://doi.org/10.1007/978-1-137-12021-2>.
12. Schwartz B. The social context of commemoration: a study in collective memory. *Social Forces*. 1982. Vol. 61 (2). P. 374–402. DOI : <https://doi.org/10.2307/2578232>.

References

1. BOSA, Liubov. Landscape as a Mirror of Memories : Modern Memorial Practices of the Dnieper Region Residents in the Context of Postcolonial Studies (According to Field Materials). *Folk Art and Ethnology*, 2021, 4 (392), 17–27 [in Ukrainian]. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.017>.
2. SKRYPNYK, Hanna, ed.-in-chief. *An Ethnographic Image of Modern Ukraine: A Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Sources. Vol. 5: Funeral and Commemoration Customs and Rites*. NAS of Ukraine; M. Rylskyi IASFE. Kyiv, 2020, 464 pp. [in Ukrainian].
3. KUKHARENKO, Svitlana. Roadside Memorials: A Contemporary Phenomenon or Continuity of Folk Traditions. *The Ethnology Notebooks*, 2010, 3–4, 371–377 [in Ukrainian].
4. TARAN, Olena. Civic Practices to Honour the Dead - New Forms of Urban Commemoration in the Conditions of Russian-Ukrainian War. *Folk Art and Ethnology*, 2023, 1 (397), 36–47 [in Ukrainian]. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.036>.
5. ANON. ANGELS OF SPORT. Requiem for the Dead Ukrainian Sportsmen. *Sports Committee of Ukraine* [online]. Available from: <https://yangoly-sportu.teamukraine.com.ua/> [viewed June 25, 2023] [in Ukrainian].
6. FRANCIS, Doris., Leonie KELLAHER & Georgina NEOPHYTOU. *The Secret Cemetery*. 1st edition. Oxford: Berg, 2005 [in English].
7. GRAINGER, Hilary J. *Death Redesigned. British Crematoria: History, Architecture and Landscape*. London: Spire Books, 2006 [in English].
8. HARTIG, Kate V. & Kevin M. DUNN. Roadside Memorials: Interpreting New Deathscapes in Newcastle, New South Wales. *Australian Geographical Studies*. March 1998, vol. 36 (1), pp. 5–20 [in English]. DOI : <https://doi.org/10.1111/1467-8470.00036>.
9. KONG, Lily. Cemeteries and Columbaria, Memorials and Mausoleums: Narrative and Interpretation in the Study of Deathscapes in Geography. *Australian Geographical Studies*, 1999, vol. 37 (1), pp. 1–10 [in English]. DOI : <https://doi.org/10.1111/1467-8470.00061>.
10. MADDRELL, Avril. Memory, Mourning and Landscape in the Scottish Mountains: Discourses of Wilderness, Gender and Entitlement in Online Debates on Mountainside Memorials. In: Elizabeth ANDERSON, Avril MADDRELL, Kate McLOUGHLIN and Alana M. VINCENT (editors). *Memory, Mourning, Landscape*. Amsterdam: Rodopi, 2010, pp. 123–145 [in English]. DOI : https://doi.org/10.1163/9789042030879_008.
11. SANTINO, Jack (editor). *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 358 pp. [in English]. DOI : <https://doi.org/10.1007/978-1-137-12021-2>.
12. SCHWARTZ, Barry. The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. *Social Forces*, December 1982, 82, vol. 61 (2), pp. 374–402 [in English]. DOI : <https://doi.org/10.2307/2578232>.

Надійшла / Received 04.07.2023

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 12.09.2023